

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İ.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

SEVİNC BALAHÜSEYN qızı MƏMMƏDOVA

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ
CANLILIQ-CANSIZLIQ KATEQORİYASI

10.02.19 — Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2011

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **M.T.Qayıbova**
filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər: **İ.M.Tahirov**
filologiya elmləri doktoru

L.M.Cəfərova
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: *Bakı Slavyan Universiteti, filologiya fakültəsi, Ümumi və Rus dilçiliyi kafedrası*

Müdafiə «_17_» ___may___ 2010-cu il saat___ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31,V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə az tədqiq olunmuş mövzular sırasındadır. Bu kateqoriya müxtəlif dillərdə müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərdiyindən ümumi dilçilikdə bu kateqoriya bir sıra dilçilərin müxtəlif tədqiqat əsərlərində (Q.İ.Vakula, V.V.Vinoqradov, Y.D.Deşeriev, O.İ.Yelmslev, A.A.Zaliznyak, S.D.Katsnelson, E.İ.Kedaytene, İ.Q.Milovslavskiy, A.Q.Ələkbərov), müxtəlif cəhətlərdən tədqiqata cəlb edilmişdir. Lakin nəzərdən keçirdiyimiz elmi-tədqiqat əsərlərində müxtəlif sistemli dillər səviyyəsində bu kateqoriyanın tədqiqinə səthi şəkildə rast gəlinir. Bu səbəbdən substantivin ümumi semantikasi və canlılıq-cansızlığın ifadə vasitələri ilə bağlı hələ də bəzi açılmayan məqamlar mövcuddur.

Eyni zamanda isimləri canlı və cansız kimi xarakterizə edən digər söz qrupları (fəl, əvəzlik, sifət, say və s.) da müxtəlif dillərdə müxtəlif səviyyələrdə tədqiqata cəlb edildiyindən bu məsələ ilə bağlı ortaq bir fikir mövcud deyildir. Belə ki, sadaladığımız söz qrupları canlılıq-cansızlıq kateqoriyası ilə əlaqədə bəzən çox səthi olaraq, bəzən isə yalnız bir dilin materialları əsasında tədqiqata cəlb edilmişdir.

Bu tədqiqat zamanı müxtəlif sistemli dillərin (azərbaycan, türk, rus, ingilis, alman, ispan, dat və s.) materiallarının təhlili, müşahidə edilən faktlar sübut edir ki, bu kateqoriyanın ifadə vasitələri, mənə xüsusiyyətləri geniş, məzmunu rəngarəngdir. Bu baxımdan canlılıq-cansızlıq kateqoriyası ayrıca tədqiqat mövzudur.

Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının ifadə vasitələri içərisində mənəca bir-birinə yaxın olan tematik söz qruplaşmaları müxtəlif semantik sahələri təşkil edir. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının ifadə vasitələri arasında ümumi, oxşar və fərqli əlamətlər, bu əlamətlərin vahid bir anlayış ətrafında qruplaşmaları, birləşmələri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Müxtəlif dillərdə müxtəlif səviyyələrdə özünü biruzə verən bu kateqoriya etnopsixoloji xüsusiyyətlərinə görə də diqqəti cəlb edir. Belə ki, bəzi dillərdə (türk, azərbaycan, ingilis) o daha çox leksik-semantik səviyyədə, bir sıra dillərdə isə (rus, alman və s.) qrammatik səviyyədə özünü bariz şəkildə göstərir. Düşünürük ki, bu kimi dil faktlarının müqayisəli şəkildə tədqiqi mövzunun aktuallığını bir daha təsdiqləmiş olur.

Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının mürəkkəbliyi və çoxcəhətliyi ona müxtəlif cəhətdən yanaşmanı tələb edir. Bu kateqoriya bir çox digər dil kateqoriyaları ilə (əsasən də şəxs, kəmiyyət, hal kateqoriyaları ilə) bilavasitə bağlı olduğundan canlılıq-cansızlıq kateqoriyasını müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmək aktual məsələlər sırasındadır.

Tədqiqatın obyekt və mənbələri. Dissertasiyanın obyektini müxtəlif sistemli dillərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasına dair materiallar və bunlar əsasında müxtəlif sistemli dillərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının dilin müxtəlif səviyyələrində təzahür vasitələri, onun əhatə etdiyi nitq hissələrinin və nitqdə təzahürünün ehtiva olunduğu məsələlər təşkil edir. Bu baxımdan, tədqiqat zamanı əsasən flektiv və ya iltisacı xarakterli olan rus, ingilis, Azərbaycan, habelə bir sıra digər türk dilləri və Avropa dilləri materiallarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın mənbələrinə isə bu sahədə aparılmış tədqiqat işləri, elmi əsərlər və nəzəri ədəbiyyatlar daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müxtəlif sistemli dillərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının dilin müxtəlif səviyyələrində ifadə vasitələrini, onun nitqdə təzahür formalarını və həmin kateqoriyanın əhatə etdiyi nitq hissələrinin müxtəlif dillərdə bu kateqoriya ilə bağlılığını öyrəniş araşdırmaqdır. Bu məqsəddən aşağıdakı vəzifələr irəli gəlir:

- canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının başqa kateqorialarla oxşar və onlardan fərqli xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında nitqdə ifadə vasitələrini və qrammatik göstəricilərini tədqiq etmək;
- müxtəlif sistemli dillərin qrammatik quruluşunda varlıqların hansı xüsusiyyətlərə görə canlı və ya cansız olaraq fərqlən-dirilməsini müəyyənləşdirmək;
- canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə oxşar və fərqli ifadə vasitələrini araşdırmaq;
- canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının fərqli dillərdə müxtəlif dil səviyyələrində təzahürünü tədqiq etmək;
- müxtəlif sistemli dillərdə insan və heyvan, quş bildirməyən digər canlı və cansız təbiət predmetlərində canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının əlamətlərini müəyyənləşdirmək;

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya yazılarkən təsviri və müqayisəli metoddan istifadə olunmuş, yeri gəldikcə, dilin müxtəlif səviyyə-

yələrində canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə təzahür formalarının müqayisəli təhlili aparılmış, onların oxşar və fərqli cəhətləri göstərilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu dissertasiyada, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq müxtəlif sistemli dillərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası ətraflı şəkildə xüsusi olaraq tədqiq edilib öyrənilir. Bu tədqiqat işi orijinal müddəalar əsasında mövcud dil materiallarına və həmçinin elmi-nəzəri əsərlərə istinadən ilk dəfə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının məzmun və mahiyyətini belə geniş və əhatəli şəkildə ortaya qoymuşdur. Dissertasiyada istifadə edilən bir sıra filoloji və linqvistik tədqiqatlara Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfədir ki, müraciət edilmişdir.

Mövzunun nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası dilin bütün kateqoriyaları ilə sıx bağlı olduğundan bu tədqiqat işində əldə edilən nəticələr dilçiliyin bir sıra sahələrində uğurla tətbiq edilə bilər. Dissertasiyanın əldə etdiyi ümumiləşdirmə və qənaətlər bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işlərində istifadə oluna bilər.

Bununla belə, canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının linqvistik səciyyəsinin, xüsusi təhlilinin nəzəri və praktik maraq doğurmasına şübhə yoxdur. Lakin bu sahənin tədqiqi zamanı əldə edilən elmi nəticələr qrammatik quruluşla bağlı digər problemləri də həll etməyə faydalı ola bilər.

Bu dissertasiya universitet və kolleclərin filologiya fakültələrində dərs vəsaiti kimi praktik əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Bu tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu üzrə 8 (səkkiz) məqalə dərc olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Bu tədqiqat işi giriş, iki fəsil və nəticədən ibarətdir. Sonda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «**Giriş**» adlanan hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, elmi yeniliyi şərh olunmuş, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilmiş, metod və mənbələri, aprobasiyası haqqında məlumat verilmişdir.

Tədqiqatın «**Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası və onun dildə təzahürü**» adlanan birinci fəslində bu kateqoriyanın tədqiqi tarixi, müxtəlif dillərdə ona münasibət haqqında söhbət açılır, canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə mövcud ifadə vasitələri dil materialları əsasında müqayisə edilir.

Birinci fəsil 3 yarım fəsildən ibarətdir. «*Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının başqa kateqoriyalarla oxşar və fərqli cəhətləri*» adlanan birinci yarım fəsildə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası dildə mövcud olan digər kateqoriyalarla müqayisə edilir. Leksik-semantik sistemdə, qrammatik quruluşda — morfologiya və sintaksisdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası ilə bağlı bir sıra məsələlərdən danışmaq olar. Bu baxımdan canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının dilin daxili qanunlarına uyğun olaraq üç prosesdə özünü göstərdiyini qeyd edirik: 1) Canlılıq-cansızlığın leksik yolla ifadəsi; 2) Canlılıq-cansızlığın morfoloji yolla ifadəsi; 3) Canlılıq-cansızlığın sintaktik yolla ifadəsi.

Hər şeydən öncə qeyd etmək ki, canlılıq-cansızlıq kateqoriyası mifik, bədii və elmi təfəkkürün ən aktual problemi olan sözlə bağlıdır. Dil vahidlərini, kateqoriyalarını sözdən kənarında axtarmaq mümkün deyildir. Dil və nitq vahidlərinin hamısının əsasında söz dayanır. Heç bir dil kateqoriyasını sözə toxunmadan və ya sözə əsaslanmadan tədqiq etmək mümkün deyildir. Söz bütün morfoloji formaların, qrammatik kateqoriyaların, sintaktik əlaqələrin söykəndiyi mühüm və faydalı mənbədir.

Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası birbaşa təfəkkürlə əlaqədardır, bu kateqoriya insan özünü dərk etməyə başladığı andan mövcuddur. Çünki, biz ətraf aləmi, geçəkliyi dərk etməyə başladığımızda bizi əhatə edən bütün varlıqları qeyri-iradi olaraq canlı və cansız deyə iki qrupa ayırırıq. Canlılıq-cansızlığın bir kateqoriya kimi öz əksini tapdığı dillərdə onun reallaşması digər dil kateqoriyaları ilə bu və ya digər səviyyəli əlaqədə baş verir. Q.İ.Vakula qədim ukrayna dili, xalq-danışqı və müasir ədəbi dil materialları əsasında canlılıq və cansızlıq kateqoriyalarının meydana çıxma, təşəkkül etmə və inkişaf

etməsinə araşdırıb təhlil edərək qeyd edir ki, dilin qədim vəziyyətinin qalıqları sübut edir ki, canlılıq kateqoriyasının inkişaf yolu tək şəklən təsirlik halında şəxs adlarından heyvan adlarına doğru getmişdir¹. Əlbəttə ki, Q.İ.Vakulanın haqqında söhbət açdığı bu inkişafın nəticəsi müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildədir. Eyni zamanda bu cür inkişaf prosesini bütün dillərə şamil etmək doğru olmazdı.

A.Ə.Ələkbərov bu kateqoriyaya münasibətini bildirərək yazır ki, «rus dilində «kim» (кто) sual sözü tək cə şəxsə (insana) aid olmayıb, heyvan, quş kimi canlılara da aiddir. Beləliklə, insan, heyvan, quş adlarını bildirən canlı isimlər «kim» (кто) sualına, qalan isimlər «nə» (что) sualına cavab olur. Cansız isimlərdən fərqli olaraq canlı isimlərdə eyni əşya (konkret fiziki obyekt) kişi və qadın (yaxud erkək və dişi) cinsləri üzrə qarşılaşdırıla bilər: учитель – учительница, лев – львица, орёл – орлица və s. Qrammatik cəhətdən canlı və cansız isimlər bir-birindən onunla fərqlənir ki, təsirlik halın cəmində canlı ismin forması yiyəlik - çıxışlıq hal forması ilə, cansız ismin forması isə, adlıq hal forması ilə eyni olur: увидеть школьников, школьниц, мальчишек, животных, птиц, рыб, насекомых; увидеть горы, леса, поля, растения, деревья, кустарник»².

Amma qeyd edək ki, «canlılıq-cansızlıq dilçilikdə isim, sifət, qismən say və əvəzlilik sistemində təzahür edən qrammatik kateqoriya

dır. İsimlərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası varlıqların canlı və cansızlığı ilə şərtlənir (yəni canlılara canlı varlıqlar—insanlar, heyvanlar, cansızlara isə əşya, əlamət, hərəkət və s. aid edilir). «Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası insan tərəfindən ətraf aləmin canlı və cansız olaraq ikiye bölünməsinə əks etdirən anlayışlı kateqoriya (понятийная категория)»³.

Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, şəxs kateqoriyaları ilə sıx bağlıdır və dildə özünün ikili ifadəsini tapır: leksik və qrammatik. Semantik planda canlılıq-cansızlıq kateqoriya-

¹ Вакула Г.И. Категория одушевленности и категория неодушевленности в украинском языке. Автореферат дисс. канд. фил. наук. Харьков, 1965, 22 с., с.8.

² Ələkbərov A.Q. Rus dilinin qrammatikası. Fonetika və morfologiya. Bakı, Elm, 1988, 148 s., 17-18.

³ Климов Г.А. Типология языков активного строя. Москва, «Просвещение», 1977, 420 с., с. 342.

sı ismin nominativ kateqoriyasıdır; digər nitq hissələri üçün o, sintaktik-semantik kateqoriya statusuna malikdir.

Ad sinifləri və ya cins olan dillərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası onlarla vahid sistem əmələ gətirməklə çulğaşa bilər. Bu vaxt canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının özündə cinsi əlamətə görə müxaliflik məzmunu daşıyan şəxsiyyət kateqoriyasının ayrılıb seçilməsi mümkündür. Belə ki, bir sıra nax-dağıstan dillərindəki ad sinifləri sistemində cansız qrupların canlılara qarşı qoyulması müşahidə edilir ki, onların da arasında qeyri-şəxslə və kişilərlə qadınları ehtiva edən şəxslə qruplar fərqlənir. Semantik əsaslar üzərində qurulmuş belə şəxslə sistemə qarşı, məsələn, macar dilində təqdim edilən sistem əkslik yaradır ki, burada da yalnız müəyyən dərəcədə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasına yaxın olan «şəxs – qeyri-şəxs» müxalifliyi təzahür edir.

Rus dilində «kişi cinsinə mənsub olan isimlərdə (-a, -я sonluğu olanlardan başqa) göstərilən fərq tək də müşahidə edilir; müqayisə edək: люблю коня, брата – люблю лес, лошадь, зебру, озеро, животное. Canlı isimləri səciyyələndirən həmin qrammatik qayda həmçinin şəxs bildirən substantivləşmiş sifətlərə (встретил военно-го), şəxs adlarından ibarət olan bədii əsər, pyes, opera, balet və s. adlarına (слушал «Князя Игоря», ставил «Гамлета», читал «Евгения Онегина»), ölü insanı bildirən isimlərə (мертвец, покойник, утопленник), canlandırma və şəxsləndirmə timsallarına (молить бога, разгневать Марса, сбросить туза, покорить козыря, взять ферзя, наряжать кукол, показать марионеток) aiddir. Lakin insanların və başqa canlıların toplusunu ifadə edən isimlərdə canlılıq kateqoriyası hal formasında öz əksini tapmır: защитить народ, повестить отряд, пастить стада, пропустить толпу»⁴.

«Adın hallanması paradigmatında aktiv və inaktiv halların korrelyasiyası (müqayisə edilən anlayışların bir-birindən asılılığı və ya bir-biri ilə münasibəti) baş verə bilər. Canlılıq-cansızlığın qarşılıqlı müqayisəsi erqotiv (çukot-kamçat dillərində) və nominativ (hind-avropa dilləri) dillərdə daha az struktur elementləri ilə dildə öz əksini tapır. Birincilərdə daha çox parçalanmış ad qrupları (təsnifata əlavə əsasların şamil edilməsi hesabına) təsadüf edilir ki, bunlarda bəzi halların (erqotiv) cəm formasının iki tipi qeyd edilir.

⁴ Ələkbərov A.Q. Rus dilinin qrammatikası. Fonetika və morfologiya. Bakı, Elm, 1988, 148 s., s. 18.

İkincilərdə isə canlılıq-cansızlıq yalnız dil strukturu fonunda öz əksini tapır. Məsələn, rus dilində canlı və cansızların ismin təsirlik halında cəm forması fərqlidir: «вижу белых коз» və «вижу белые облака»⁵.

Dilimizdə mənsubiyyət və hal kateqoriyaları ilə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası arasında məzmunca oxşarlıq olsa da, həmin kateqoriyalar konkret morfoloji göstəriciləri ilə fərqlənirlər. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası məzmununun əhatəli və genişliyi ilə bu qrammatik kateqoriyalardan fərqlənir.

Birinci fəslin «*Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası və dil-təfəkkür münasibətləri*» adlanan ikinci yarım fəslində bu kateqoriya dil və təfəkkür münasibətləri zəminində araşdırılır.

Belə ki, insan tərəfindən canlı təbiətin dərki «ölüm» anlayışı ilə münasibətdə ölçülür. «Ölü», «meyit» və s. kimi bu anlayışa ekvivalent olan sözlər artıq həyatı tərk etmiş insan anlamını bildirir. Yəni birbaşa insanla əlaqədardır. «Qrammatikada «canlılıq» dedikdə, «aktiv, hərəkətli» əşyalar nəzərdə tutulursa, bu məntiqlə «qeyri-aktiv» əşyalar cansız kimi dəyərləndirilməlidir»⁶. İnsana aid olmaq isə canlılıq kateqoriyasının əsas xüsusiyyəti olduğundan bu qəbil sözlər də qrammatikada (rus, ingilis dillərində) canlı kimi qəbul edilir. Məhz semantik fərq əsasında rus dilindəki «труп» (cəsəd) sözü cansız hesab edilir. Məsələn; *Как крепки камни все в призываниях своих, - Когда покойников накроют стегут; Возчики бросают трупы на сани с деревянным стуком* və s.

Bunun əksinə olaraq isə rus dilində «xalq», «dəstə», «sürü» sözləri cansız kimi qəbul edilir və nə? sualına cavab verir. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də «xalq» (people) kim? (who?) sualına cavab verir (canlı varlıqdır). «Dəstə» və «sürü» sözləri isə rus dilində olduğu kimi bu dillərdə də nə? sualına (cansız varlıq kimi) cavab verir. Əslində canlı varlıqların çoxluğunu bildirən bu sözlərin nə üçün cansızlar sırasında dayanmasını izah etməyə çalışacağıq. Belə ki, hər üç söz müəyyən əlaqə əsasında formalaşan kütləni bildirir. Bu kütlələrin ümumi xüsusiyyəti isə birlikdir. Düşünürük ki, məhz bu əlamətə görə (semanti-

kanın özündə həyat deyil, birlik dayandığına görə) bu sözlər cansızlıq kateqoriyasına aid edilir.

V.Q.Qak nəzərdən keçirilən sözləri kollektiv obyekt kateqoriyası ilə əlaqələndirərək yazır: «Canlı və cansız varlıqlar arasında kollektiv obyektlərin canlı vahidlərdən ibarət aralıq qrupu dayanır. Bu qəbil obyektləri bildirən sözləri şərti olaraq yalnız canlı (квазио-душевленный) adlandırmaq olar»⁷. Bu baxımdan semantikanın qrammatik ümumiləşdirilməsi cansızlığın morfoloji ifadəsində əks olunur: *вижу толпы, народы, стаи, стада* və s.

Bütün bunlar canlılıq-cansızlıq kateqoriyası fonunda dil və təfəkkür münasibətlərinin üzvi bağlılığının aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası dil və təfəkkür münasibətlərindən ayrılmazdır. Bir sıra kateqoriyalar kimi canlılıq-cansızlıq kateqoriyası da fəlsəfi mahiyyətlidir.

«*Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının nitqdə təzahürü*» adlanan üçüncü yarım fəsil canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə ifadə vasitələrinə həsr olunub.

Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının da müxtəlif sistemli dillərdə nitqdə ifadə vasitələri bəzən bir-birinə uyğun gəlirdi kimi, bəzən də bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Məsələn, ispan dilində digər dillərdən fərqli olaraq canlılıq-cansızlığı ifadə etmək üçün önlüklərdən istifadə olunur: *He visto al ministro* (Mən naziri gördüm), *He visto Madrid* (Mən Madridi gördüm).

Azərbaycan dilində isə bu kateqoriyanın qrammatik göstəricisi olmadığından biz onu daha çox nitq zamanı cümlələrdə və sözlərin semantik mənalığında müşahidə edə bilirik. Müxtəlif dillərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasını formalaşdıran sintaktik əlaqələrin əhatə dairəsi, işlənmə yolları fərqlidir. Məsələn, başqa sistem dillərə nisbətən amorf dillərdə yanaşma əlaqəsinin əhatə dairəsi çox genişdir. Hal sistemi inkişaf etməmiş dillərdə idarə əlaqəsindən az istifadə edilir. Yaxud eyni mənalı sözlərdən təşkil olunmuş təyini söz birləşməsində təyidlə təyin olunan əlaqəsi rus dilində uzlaşma ilədirsə (*хорошая книга*), Azərbaycan dilində yanaşma ilədir (*яخشى kitab*). Rus dilində uzlaşma əlaqəsi şəxsə, kəmiyyətə, cinsə və hətta hala görə müəyyənləşirsə, Azərbaycan dilində bu əlaqənin əsasən şəxsə və kəmiyyətə görə müəyyənləşməsi məlumdur. Dilimizdə kəmiyyətə

⁵ Климов Г.А. Типология языков активного строя. Москва, «Просвещение», 1977, 420 с., с. 317.

⁶ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Изд 2-ое, М. Просвещение, 1975, 271 с., с. 130.

⁷ Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. Москва, «Межд.народные отношения», 1977, 264 с., с. 68.

görə uzlaşmada canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının əlamətləri özünü açıq şəkildə biruzə verir.

Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının cümlədə təzahür formaları müxtəlifdir. Müxtəlif canlı və cansız varlıqları bildirən isimlər cümlənin müxtəlif üzvləri vəzifəsində işlənsə də, onların daha çox mübtədə vəzifəsində işləndiyini görürük. Məsələn: *İsmayıl gümüş xənçəri belinə bağlamışdı* (F.Kərimzadə); *Qürbət kişi bu cümə axşamında onun nə buyuracağını gözləyirdi* (S.Əhmədov) və s.

Dilimizdə canlı varlıqların adlarını bildirən isimlər cansız varlıqları bildirən isimlərdən fərqli olaraq yerlik halda əşyavilik məzmunlarını tam halda qoruyub saxlayır: *Orxanda xeyirli məlumatlar var. İnsanda olan eşq və məhəbbət onu yaşamağa səsləyir.*

Rus dilində isə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası özünü daha çox isimlərin hallanmasında (xüsusilə də təsirlik halda) göstərir. Bir çox dillərdə isə bu kateqoriyanın nitqdə təzahürü kimi üçüncü şəxs təkini bildirən şəxs əvəzlilikləri (məsələn, ingilis dilində *he, she, it*, rus dilində *он, она, оно*) çıxış edir.

Tədqiqatın ikinci fəslə «**Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının əhatə etdiyi nitq hissələri**» adlanır və bu fəsil də üç yarım fəsildən ibarətdir. Canlılıq-cansızlıq ümumi və geniş semantik-qrammatik kateqoriya-
dır və onun ifadə vasitələri müxtəlifdir. Çünki canlılıq-cansızlıq konkret bir nitq hissəsi dairəsində qapanıb qalmır. Lakin bu kateqoriya əsasən isimlərə aid edildiyindən bu fəslin birinci yarım fəslə «**İsimlərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının təzahürü**»-nə həsr olunub. Amma «canlılıq» («cansızlıq») əlaməti yalnız isimlərdə deyil, həm də ismləri müxtəlif cəhətdən izah edən sözlərdə də əks oluna bilər. «Hər bir anlam geniş mənada predmetin (denotat, referent) müəyyən xüsusiyyətini, əlamətini əks etdirir»⁸.

Aparığımız müşahidələr göstərir ki, canlılıq-cansızlıq isimlərə aid olduğu kimi, bəzən fel və sifətlərə də şamil edilə bilər. Fel və sifətlərdə canlılıq-cansızlıq hərəkət və ya əlamətin canlı və ya cansız varlığa aid olduğunu bildirdikdə ifadə oluna bilər. Məsələn: «*oxumaq*» (читать, to read) feli canlı varlıqlara şamil edilir. Yəni kitab, qəzet və s. oxumaq ancaq insanlara məxsus keyfiyyət olduğundan canlılıq əlaməti daşıyır: *читать книгу, to read a book, kitab oxumaq* və s.

Əlamət bildirən sözlər də bəzən canlılar arasında da özəllikləri ilə seçilir və yalnız müəyyən cinsə mənsub olan varlıqlara aid edilir. Məsələn, ingilis dilində «*handsome*» (gözəl, gəşəng) və «*beautiful*» (gözəl, gəşəng) sifətləri eyni mənalar ifadə etsələr də onların işlənmə məqamları heç də üst-üstə düşmür. Belə ki, birinci ancaq kişilərə aid edildiyi halda, ikinci qadınlara münasibətdə işlədilir. Bu dildə biz kişilər haqqında «*beautiful*» və qadınlar haqqında «*handsome*» deyə bilmərik.

İsimlərdə canlı və cansız varlıqların geniş təzahürünü daha təbii, daha qanunauyğun proses saymaq lazımdır. Çünki bütün canlı, cansız varlıqları, eləcə də mücərrəd anlayışları dildə gerçəkləşdirən nitq hissəsi isimdir. Yəni əşyalıq ifadə edən söz qrupudur. İsimlərin canlılıq-cansızlıq kateqoriyası ilə bağlı semantik-sintaktik cəhətdən aparılmış elmi araşdırmalarda canlı və cansız predmetlərin, onların əsasında da bu predmetləri nitqdə ifadə edən isimlərin müqayisə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bərabər digər differensial əlamətlərə də önəm verilir. N.Xomski bu anlamda əsas xüsusiyyət kimi «ümumiliyi» («нарицательность») seçmiş və ona aid digər əlamətləri də bir araya gətirmişdir⁹.

İsimlərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının parlaq təzahürünü təsdiqləyən faktlar çoxdur. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının təzahür imkanlarının yalnız bir nitq hissəsi daxilində – isimdə qapanıb qaldığını söyləmək olmaz. Yəni bu kateqoriya bəzi dillərdə geniş surətdə təzahür edir. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının məzmununu ifadə edən formalar tədqiqatımızın ilkin dolğun obyektidir desək, heç də səhvə yol vermərik. Ancaq isim başlanğıc nitq hissəsi olduğundan o, həm söz tutumu və leksik bazasının rəngarəngliyi baxımdan fərqləndiyinə, həm də lüğətinin digər nitq hissələrinin hamısının birlikdə götürülmüş söz ehtiyatının çoxluğuna görə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasına dair faktlarla daha çox zəngindir.

Məsələn, komi dilində canlılıq-cansızlıq kateqoriyası əsasən isimlərə şamil edilir və onlar arasındakı fərq isimlər təsirlik hal şəkilçisi qəbul etdikdə fərqli cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, bu dildə bəzi isimlər təsirlik halda «-oc» şəkilçisi qəbul edir, digərləri isə bu xüsusiyyətdən məhrumdur. Məsələn: *adəza mortoc* (adamı görürəm) və s.

⁸ Adilov M, Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət), Bakı-Nurlan-2005, 484s., s 187.

⁹ Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса . М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972, 259 с.. с. 74-78.

Komi dilində canlı varlıqarı bildirən isimlər bu dil üçün xarakterik olan keçid halında işlənmir. Yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarda isə yalnız ixtisas, vəzifə ifadə etdikdə işlənə bilirlər. *велбдчб учительд* (müəllimiliyə yiyələnmək/müəllimliyi öyrənmək), *воис комбайнёрддз* (kombaynçılığa qədər gedib çıxmıdım) və s. Bu dildə müşahidə edilən canlılıq kateqoriyasına birmənalı şəkildə insan, heyvan və quş adları bildirən isimlər aid edilir və hamısı kim? sualına cavab verir.

Mordov dillərində isə bu kateqoriya çox zəif təzahür edir. Bu dillərdə canlılıq-cansızlıq ayrıca bir qrammatik kateqoriya kimi təsnif edilmir və isimlərdə bu bölgü semantik cəhətdən qorunub saxlanılır.

Rus dilində isimlərdə canlılıq-cansızlığın əsas ifadə vasitəsi, qeyd etdiyimiz kimi, təsirlik halda özünü göstərir. «Məhz təsirlik halda müvafiq uyğunluqların formalarına görə sözün semantik mənasında canlılıq və cansızlığı müəyyən edir»¹⁰.

Deyilən fikrə bir qədər aydınlıq gətirək: formaca eyni olan sözlərin qrammatikada canlı və ya cansız kimi qəbul edilməsini aydınlaşdırmaq üçün onları kontekstdə nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur. *вижу красивые какаду* /Təsirlik hal=Yiyəlik hal/; *вижу красивые пальто* /Təsirlik hal=Adlıq hal/. Qalan hallarda isə müvafiq söz formaları ismin hal, kəmiyyət, cins, eyni zamanda, canlılıq-cansızlıq kateqoriyası göstəricilərinin daşıyıcısı olur.

İsimlərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının digər göstəricisi isə tabeli mürəkkəb cümlələrdə müxtəlif hal göstəricilərinin eyni formada çıxış etməsidir: *Это были книги, которые я знал* /Təs.h=Adlıq h./; *Это были писатели, которых я знал* /Təs.h=Yiyəlik h./

İkinci fəslin ikinci yarımfəslisi isə «*Əvəzlilərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının təzahürü*» adlanır. Belə ki, müxtəlif sistemli dillərdə müəyyən prinsiplər əsasında qruplaşdırılan əvəzlilərin canlılıq-cansızlıq kateqoriyası ilə əlaqəsi və sıx bağlılığı vardır. Müxtəlif sistemli dillərdə əvəzlilər ifadə vasitələrinə görə bir birindən seçilirlər. Belə ki, «dünya dillərindən latın, rus, fin, yapon dillərində də şəxs

əvəzlilərinin 6 üzvlü, çinik, qava, dillərində 11 üzvlü, no-qoqu, uoror dillərində şəxs əvəzliyinin 15 üzvlü sistemi mövcud-dur»¹¹.

Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının ifadə vasitələri kimi əvəzlilər müxtəlif dillərdəki imkanlarına görə də seçilirlər. Məsələn, alman dilində *derselbe, dieselbe* əvəzliləri əsasən cansız varlıqları bildirmək üçün işlədilir. Yiyəlik əvəzliyi olan *sein* isə ancaq canlılara aiddir. Müasir alman dilində canlılardan danışarkən *mit wem, von wem*, cansızlardan söhbət edərkən isə *wo-* affiksinin iştirakı ilə düzəlmə formalarından istifadə olunur (*womit, wovon*). Alman dilində orta cinsə məxsus olan varlıqların (buraya cansızlar aid edilir) əvəzlilərlə ifadəsi maraqlıdır. Məsələn, *beides* «hər iki əşya» mənasında işləndiyi halda, bu dildə mövcud olan *beide* əvəzliyi «hər iki şəxs» mənasını verir. Eyni ilə *mehreres* «bir neçə əşya» ifadə edərsə, *mehrere* isə «bir neçə şəxs» deməkdir.

İngilis dilində «*alb*» (hamı) əvəzliyinin işlənmə məqamı da maraqlıdır. Bu əvəzlik cümlənin xəbəri ilə kəmiyyətə görə uzlaşdıqda canlı, uzlaşmadıqda isə cansızları bildirir. Canlılara aid olarkən, o, «*everybody*» (hər kəs), cansızlara aid olduqda isə «*everything*» (hər şey) əvəzlilərinə ekvivalent olur.

Eyni halı Azərbaycan dilinə də aid etmək olar. Dilimizdə mövcud olan «hamı» və «hamısı» qeyri-müəyyən əvəzliləri semantikasına və işlənmə məqamlarına görə müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, «hamı» əvəzliyi cümlənin müstəqil sadə mübtədası olduqda yalnız insan bildirir: *Hamı gəldi*. «Hamısı» əvəzliyi bu mövqedə çıxış etdikdə digər canlı varlıqları və cansız əşyaları bildirir: *Hamısı buradadır*. (kitabların, hevanların və s.). Maraqlıdır ki, türk dilində «hamı» əvəzliyinin mənsubiyyətsiz və insan anlayışı bildirən forması yoxdur. Bu dildə yalnız «hepsi» formasına təsadüf edilir. İnsan anlayışına gəlinə isə, türk dilində «hamı» mənasında «her kes» əvəzliyindən istifadə olunur.

Dat dilində də qrammatik səviyyədə canlılıq-cansızlıq o qədər də dəqiq xüsusiyyətləri ilə seçilmir. Ancaq bu dildə *hvem* sual əvəzliyi canlı, *hvad* sual əvəzliyi isə cansız varlıqlara aid edilir. Bu əvəzlilər Azərbaycan dilində kim?, nə?, ingilis dilində who?, what? sual əvəzlilərinə ekvivalentdir. *begge* (= *both*) (hər ikisi) əvəzliyi *begge to*

¹⁰ Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. – Москва, «Наука», 1981, 254 с., с. 54.

¹¹ Fəlsəfə Ensiklopedik lüğəti. Bakı «Azərbaycan Ensiklopediyası» nəşriyyat-poliqrafiya Birliyi, 1997, 520 s., s. 334-337

şəklində işləndikdə canlıları, *begge dele* şəklində işləndikdə isə cansızları ifadə etmiş olur. Eyni zamanda *alle (allesammen)* «hamı» mənasında, *alt (alting)* isə «hamısı» mənasında işlənir.

Kişi (*han*) və qadın (*hun*) cinsini bildirən əvəzlilər isə insan və danışanın ali hesab etdiyi heyvanlara müraciətdə istifadə olunur. Digər hallarda isə cinsindən asılı olaraq nitqdə *den* və ya *det* əvəzliləri yer alır: *lammet, svinet... det* (qoyun, donuz); *hesten, musen... den* (at, siçan) və s.

İkinci fəslin «*Canlıq-cansızlıq kateqoriyası üzrə isimlərin təsnifatı*» adlanan üçüncü yarımfəslində müxtəlif dil materialları əsasında mahiyyətə canlı varlıqların adlarını bildirən isimlər 1) İnsan bildirən isimlər və 2) Heyvan adları bildirən isimlər olmaqla iki böyük qrupa ayrılır. Bu bölmədə isimlərin hansı prinsipə görə canlı və ya cansızlar qrupuna aid edilməsi araşdırılır və insandan fərqli olan digər canlı varlıqları bildirən isimlər haqqında müxtəlif dillərdə formalaşmış fikirlər müqayisə edilir.

Məsələn, Azərbaycan dilində «tısbağa» boyca çox kiçik, alçaq, bədəncə kök, yöndəmsiz adama deyilirsə, rus dilində «черепаха» ağırlıq, lənglik simvoludursa, çin dilində həmin anlayışı ifadə edən isim vəfasız, sədaqətsiz qadınları səciyyələndirməkdən ötrü istifadə edilir.

Ayrı-ayrı dillərə aid heyvan anlayışını bildirən isimlərin məcazi işlənməsində ümumi oxşarlıq da vardır. Məsələn, (azərb.) quzu, (rus) ягненок, (frans.) agneau, (ing.) lamb isimləri məcazi mənada mülayim, sakit təbiətli, ağır, yazıq (məzlum) insanların simvolik adı kimi işlənir.

«Konkret dil materialının təhlilində ilkin əsas vahidlər kimi predmet (tematik mövzu) və leksik-semantik qruplar çıxış edir. Predmet qrupunda sözlər funksiyalarının oxşarlığı və ümumiliyinə görə onların işarə etdikləri predmetlərini birləşdirir, halbuki leksik-semantik qrup onu təşkil edən elementlərin daxili vəhdətinə əsaslanır»¹². Bu fikiri rəhbər tutaraq, biz heyvanlar aləminə aid zooleksemləri canlılıq kateqoriyasına aid edirik.

«**Nəticə**» hissəsində dissertasiyanın əsas nəzəri yekunları aşağıdakı şəkildə xülasə olunur:

¹² Моисеева Л.Ф. Названия птиц в русском языке. Автореферат дисс. канд. фил. наук. Киев, 1974, 24с., с. 8.

1. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası canlı və cansız olan varlıqlar haqqında ən ilkin təsəvvürlərə söykənir, yəni insanın ətraf gerçəkliyə subyektiv münasibətini əks etdirir ki, bu da bəzən dünya dillərinin elmi şərhilə üst-üstə düşür.

2. Müxtəlif sistemli dillərdə canlılıq və cansızlıq kateqoriyası özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının təzahür etdiyi ayrı-ayrı dillərdə bu kateqoriyanın rolu və funksional təzahür dərəcəsi özünün müxtəlifliyi ilə seçilir. Belə ki, canlılıq-cansızlıq kateqoriyasına münasibət də müxtəlif dillərdə bir-birindən fərqlənir. Bəzi xalqlar (məsələn, azərbaycanlılar və ərəblər) canlı isim dedikdə, yalnız insanlara aid olan, bəzi xalqlar (məsələn, ruslar və digər slavyan xalqları) həm insanlara, həm də heyvanlara aid olan isimləri nəzərdə tuturlar. Digər xalqların dillərində canlılıq-cansızlıq kateqoriyası yalnız fraqmental şəkildə fərqləndirilir və nitqdə nəzərə çarpan mövqə tutmur.

3. Müxtəlif dillərin materialları üzərində aparılan elmi müşahidələr əsasında müəyyən edilmişdir ki, dilxarici aləmin eyni əşyalarına müxtəlif xalqların təfəkküründə fərqli məfhumların formalaşmış və bu fərqli münasibətin formalaşmasında xalqın milli xüsusiyyətləri, həyat tərziləri, coğrafi mühit, adət-ənənələri əsas rol oynayır. Belə bir nəticəyə gəlmək mümkün olmuşdur ki, dilçiliyin elmi müddəalarla zənginləşməsində böyük əhəmiyyətə malik canlılıq-cansızlıq kateqoriyası dillə təfəkkürün üzvi bağlılığında təzahür edir və eyni adlı təfəkkür anlayışının konkret ifadə forması kimi qiymətləndirilir. Bu kateqoriya bütün dillərdə eyni səviyyədə deyil, müxtəlif səviyyədə təzahür edir. Bu dillərin söz ehtiyatından və inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

4. Canlılıq-cansızlıq bir kateqoriya kimi öz əksini tapdığı dillərdə reallaşması cins, kəmiyyət, hal, mənsubiyyət kateqoriyası kimi müxtəlif dil kateqoriyaları ilə münasibətdə əks olunur.

5. Araşdırmanın gedişində Azərbaycan dili materiallarının təhlilində əsasən belə bir qənaətə gəlmişik ki, Azərbaycan dilində mənsubiyyət və hal kateqoriyaları ilə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası arasında məzmunca oxşarlıq mövcuddur. Lakin həmin kateqoriyalar konkret morfoloji göstəriciləri ilə, canlılıq və cansızlıq kateqoriyası isə məzmunca daha əhatəli və geniş olması ilə fərqlənirlər. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının özəyini qrammatik mənə təşkil etsə də, söz tutumu, lüğətin rəngarəngliyi baxımından fərqlənən isimlərin bu kateqoriyayada faktlarla daha zəngin olması səbəbindən onun ümu-

mən «leksik-qrammatik» kateqoriya adlandırılması məqsəduyğundur.

6. Türk dillərinin, eləcə də başqa dillərin materiallarının təhlili əsasında belə bir qənaətə gəlmişik ki, canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının cümlədə təzahür formaları baş və ikinci dərəcəli üzvləri əhatə etməklə olduqca müxtəlifdir. Müəyyən edilmişdir ki, atributiv əlaqəli birləşmələrdən fərqli olaraq predikativ əlaqəli birləşmələrdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının tərəflərinin uzlaşmasının reallaşması xəbərlik şəkilçiləri və şəxs sonluqları sayəsində baş verir.

7. Canlılıq-cansızlığın sintaktik səviyyədə göstəricisinin Azərbaycan dilində mübtədə və xəbərin kəmiyyətə görə uzlaşması şəklində mövcud olduğu halda digər dillərin (rus, ingilis, alman) sintaktik quruluşunda bu kimi sintaktik səviyyəli göstərici yoxdur.

8. Qrammatikanın və qrammatik kateqoriyaların özünəməxsus səciyyəvi fərqləndirici əlamətləri canlılıq-cansızlıq kateqoriyasına da aiddir. Həmin əlamətlərdən ən mühümü mücərrədlik və konkretlikdir. Mücərrədlik və konkretlik semantik sistemdə daha qabarıq özünü göstərdiyindən bu mühüm əlamət canlılıq-cansızlıq kateqoriyasını səciyyələndirməkdə aparıcı rol oynayır.

9. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasında xəbərin mübtədəyə tabe olması, yəni həmin baş üzvlə uzlaşması başqa dillərin materialları ilə təsdiq edildiyi kimi türk dillərinin materialları ilə də təsdiq olunur.

10. Canlı, yaxud cansız varlıqlar cümlədə mübtədə funksiyasını yerinə yetirəndə danışıq prosesinin mərkəzində duran hökmün, əlamətin, hal və hərəkətin istisna olunduğu əşya, varlıq sayılır. Cümlədə əks olunan bütün iş prosesi, hərəkət, bir sözlə, orada reallaşan nə varsa, hamısı ya birbaşa, ya da dolayısı ilə onunla bağlıdır. Göstərilən cəhət, canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının fəlsəfi-linqvistik mahiyyətinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

11. Canlılıq-cansızlıq əlaməti yalnız isimlərdə deyil, digər keyfiyyət bildirən sözlərdə də əks oluna bilər. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, canlılıq-cansızlıq isimlərə aid olduğu kimi, bəzən fel və sifətlərə də şamil edilə bilər. Fel və sifətlərdə canlılıq-cansızlığın əlaməti hərəkət və ya əlamətin canlı və ya cansız varlığa aid olduğunu bildirdikdə ifadə oluna bilər.

12. Canlılıq və cansızlığın əlamətlərinin sintez olunduğu və ya qarışdırıldığı zaman bu, canlılıq/cansızlıq kateqoriyasında tərəddüdə səbəb olur. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasına aid olan bu hadisə zamanı formalaşan və qrammatik səviyyədə də öz əksini tapan va-

riativlik (tərəddüd) semantikanın özəlliklərindən və predmetə verilən dəyərdən (onun canlı və ya cansız kimi qiymətləndirilməsindən) asılıdır.

13. Birinci və ikinci növ şəxs əvəzliləri əsasən həmişə insan anlayışı ilə bağlı olduğundan dildə birbaşa insanları gerçəkləşdirən isimləri əvəz edir. Bu səbəbdən onların canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının birinci komponenti ilə əlaqəsi daha möhkəmdir.

14. Müxtəlif sistemli dillərin əvəzlilik sistemi ilə bağlı nəzərdən keçirdiyimiz və canlılıq-cansızlığı əks etdirən dil faktları dünyada yaşayan insanların müxtəlif mədəniyyətlərə, xalqlara mənsub olmalarına baxmayaraq primitiv ilkin və ümumi psixologiyaya malik olmalarını bir daha sübut edir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri çap olunmuşdur:

1. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının başqa kateqoriyalarla əlaqəsinə dair. Elmi xəbərlər, AD122-123

2. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının tədqiqi məsələləri. Filologiya məsələləri, №4, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2008, s.3-9

3. Quş adları və canlılıq-cansızlıq kateqoriyası. Elmi axtarışlar, №3, AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, «Nurlan», 2008, s. 78-81

4. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının fəlsəfi-məntiqi əsasları. Dil və Ədəbiyyat, №6 (66), Bakı, 2008, s. 87-88

5. Canlılıq və cansızlıq kateqoriyasının meydana gəlməsində dil və təfəkkür münasibətlərinin rolu. Dil və ədəbiyyat №2 (73), Bakı, 2010, s.98-100

6. Müxtəlif sistemli dillərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasına dair. Gənc Tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi Konfransı (Qafqaz Universiteti 06-07 May 2010-cu il), s.531-532

7. Формы, выражающие содержание категории одушевленности-неодушевленности имен существительных. Казахстан, НПУ им. Абая, «Вестник» №1, 2011. çapda

8. Определение границ одушевленности-неодушевленности в грамматическом аспекте. IV Международная научно-практическая конференция «Наука в современном мире», Россия, Таганрог, 5 января, 2011, s.229-234.

Мамедова С.Б.

**Категория одушевленности-неодушевленности
в разносистемных языках**

Р Е З Ю М Е

Диссертация посвящена категории одушевленности-неодушевленности в разносистемных языках мира. Данное исследование представляет собой попытку выявить определенные закономерности в функционировании категории одушевленности-неодушевленности.

В введении диссертационной работы обоснованы выбор темы и актуальность ее разработки, определены объект и предмет, цель и задачи исследования, отмечены новизна полученных результатов и их научно-теоретическая и практическая значимость, указаны использованные методы и приемы исследования на базе собранных систематизированных материалов и источников, даны сведения об апробации работы и сформулированы основные положения, выносимые на защиту. Диссертация состоит из двух глав, каждая из которых состоит из трех разделов.

В первой главе названной «Категория одушевленности-неодушевленности и ее выражение в языке» просматриваются ее сходные и дифференциальные свойства в отношении других языковых категорий. В этой главе категория одушевленности-неодушевленности также рассматривается в плане языка и мышления, анализируются вариации ее выражения в языке, речи и грамматике на материалах разносистемных языков.

Во второй главе посвященной частям речи охватывающим категорию одушевленности-неодушевленности рассматривались способы выражения этой категории в системах существительного и местоимения. Как показывает анализ языкового материала, тема одушевленности-неодушевленности может быть выявлена не только в значениях имен существительных, но и в значениях глаголов, причастий, имен прилагательных, так как они обозначают признаки предмета, позволяющие отнести данный предмет к классу живого или неживого.

В заключении диссертации обобщены основные результаты исследования.

Mammadova S.B.

Animate-Inanimate category in languages of different systems

SUMMARY

Dissertation deals with an animate-inanimate category in languages of different systems. The purpose of the research is the attempt to identify the certain rules of consistency in animate-inanimate category functionality.

In introduction part of research the following is covered and introduced for the dissertation defense: the topic of dissertation and its relevance of implementation; object and subject as well as purpose and tasks of dissertation, the novelty of the results and their theoretical and practical scientific importance, the used methods and ways of research based on the systematic evidences and sources, information on approbation work and main formulated conditions. The dissertation consists of two chapters where each chapter includes three sections.

In the first chapter named “Animate-inanimate category and its term in language” the similar and differential characteristics of category are reviewed in terms of different language categories. In this part the animate-inanimate category is also reviewed in terms of language and thinking, the variations of its expressions are analyzed through language and speech points of view as well as grammar materials in languages of different systems.

The second chapter which covers the animate-inanimate category deals with the parts of speech where the methods of the category expressions are reviewed in the system of nouns and pronouns. According to the language material analysis, the animate-inanimate topic can be explored not only in the meaning of nouns but also in verbs, participles and adjectives since they mean feature of the object allowing to attribute the object to the animate or inanimate category.

The main results of research are summarized in conclusion of dissertation.

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

Kağız formatı 60x84, 1/16
Fiziki çap vərəqi 1,3
Tiraj 100

На правах рукописи

СЕВИНДЖ БАЛАГУСЕЙН КЫЗЫ МАМЕДОВА

***КАТЕГОРИЯ ОДУШЕВЛЕННОСТИ-НЕОДУШЕВЛЕННОСТИ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ***

10.02.19 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологическим наукам